

ความสะอาดของพระนคร : การเมืองเรื่องวิถีปลงศพในสมัยรัชกาลที่ห้า

Cleanliness in Bangkok : The Politics of Dead Bodies Disposal of the Fifth Reign

ดร. ม.ล.จิตตวดี จิตรพงศ์

อาจารย์ คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

M.L.Chittawadi Chitrabongs, Ph.D.

Lecturer, Faculty of Architecture, Chulalongkorn University

คำสำคัญ :

การปฏิรูปสุขอนามัย;
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว;
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว;
กรุงเทพมหานคร; การปลง
ศพแบบโบราณ;
เมรุแห่งวัดสระเกศ

Keywords :

Public health and
hygiene reforms;
King Rama V of Siam;
Bangkok; The Siamese
traditional modes of
dead bodies disposal;
Vulture Meru at Wat
Saket

บทคัดย่อ

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัฐบาลสยามเริ่มการปฏิรูปด้านสุขอนามัย โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อปฏิรูปกรุงเทพฯ และแก้ไขปัญหาอันเกิดจากการเจริญเติบโตอย่างรวดเร็วของเมือง ซึ่งปัญหาดังกล่าวคล้ายคลึงกับสิ่งที่เกิดขึ้นในกรุงลอนดอนและปารีสสมัยกลางคริสต์ศตวรรษที่ 19

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรารถนาที่จะเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตบางประการของชาวสยามในพระนคร เมื่อพระองค์ทรงเห็นว่าวิถีชีวิตนั้นก่อให้เกิดสภาพลักษณะที่ไม่ดีงาม ดังจะเห็นได้จากพระราชโองบายในการสร้างห้องสุขาสาธารณะทั่วกรุงเทพฯ การนำเข้าเตาเผาศพไฟฟ้า การประกาศกฎหมายใหม่อันเกี่ยวเนื่องกับการสาธารณสุขและสุขอนามัยบริเวณริมแม่น้ำ ลำคลอง และถนนตัดใหม่สายสำคัญของกรุงเทพฯ รวมถึงการยกเลิกประเพณีทิ้งซากศพให้แร้งจิกกิน ณ เมรุแห่งวัดสระเกศ เนื่องจากวิถีการปลงศพเช่นนี้เปรียบเสมือนคำปราชญ์ต่อการปฏิรูปของพระองค์

ช่วงเวลานั้น ชาวยุโรปในกรุงเทพฯ ต่างตำหนิรัฐบาลสยามว่าเจ้าหน้าที่ขาดความสามารถในการป้องกัน “อันตราย” ผนวกกับการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเองทรงสนพระทัยในภาพลักษณ์ของพระนครมากกว่าระบบสาธารณสุข โดยเฉพาะภาพลักษณ์ในสายตาของชาวตะวันตก ชาวกรุงเทพฯ ผู้ปลงศพ “ผิดที่” หรือ “ผิดเวลา” จะได้รับบทลงโทษตามกฎหมาย พระราชโองบายในการเปลี่ยนแปลงวิถีปลงศพแบบไทย

พระบรมฉายาลักษณ์
พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ที่มา : “พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,”
6M00046, สำนักหอ
จดหมายเหตุแห่งชาติ.

จึงทำให้เกิดแรงต้านจากราษฎร ผู้มองว่าภาพลักษณ์แห่งความงามของ
กรุงเทพฯ เป็นสิ่งไม่จำเป็น

Abstract

Under King Rama V of Siam (reigned 1868-1910), Siam began a vigorous policy of public health and hygiene reforms. The objective was to transform Bangkok, and later on Siam, through a similar policy that was carried out in Europe in response to the problems of rapid urbanisation. This included the introductions of public lavatories and crematoria to Bangkok and indeed codes and laws concerning personal hygiene and public health. In Siam, particular attentions were placed at the appearances of Bangkok's waterfronts and westernised roads.

King Rama V had wished to break the Siamese traditional modes of rural life particularly which he regarded as eyesores. The practice of leaving human carcasses to be picked clean by vultures at Wat Saket, for an example, became an assault to his reforms. European residents complained to the Siamese government about the lack of competent authority to prevent them from falling ill. King Rama V himself paid attention to the welfare system less than the question of who controlled Bangkok's appearances and how the Europeans might perceive Bangkok. Penalties were inflicted on Bangkok's inhabitants who disposed of animal and human carcasses in the “wrong place” and probably at the “wrong time”. Providing an absolute break to the Siamese traditionalism provoked much oppositions. To Bangkok's inhabitants who continued disposing of carcasses in public places, King Rama V's hygiene reforms were unnecessary and in conflict with their interests.

ในบทความนี้ ผู้เขียนอธิบายความคล้ายคลึงและความแตกต่างระหว่างการปฏิรูปสุขอนามัยในสังคมยุโรปตะวันตกและสังคมไทย วัดอุปสงค์เพื่อเสนอแนวทางการตีความประวัติศาสตร์ไทยนอกเหนือจากการตีความผ่านทฤษฎีโมเดิร์นไนเซชัน เพราะทฤษฎีดังกล่าวไม่สามารถอธิบายหลักการปฏิรูปในสมัยรัชกาลที่ห้าได้ทั้งหมด ผู้เขียนจึงเสนอการตีความพระราชโองบายผ่านทฤษฎีมานุษยวิทยา โดยมีประเด็นว่า สิ่งสกปรกคือ “สิ่งที่อยู่ผิดที่”¹ สิ่งใดที่สังคมหนึ่ง ณ เวลานั้นมองว่าสะอาด อาจแลดูสกปรกในสายตาของคนต่างวัฒนธรรม ตัวอย่างเช่น ชาวพม่ามองว่าวิธีปลงศพที่สะอาดที่สุด คือการให้ร่างจิกกินภายในสถาปัตยกรรมซึ่งเรียกกันว่าหอคอยแห่งความเงียบสงัด (Tower of Silence)

ช่วงสมัยกลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 กรุงเทพมหานครประสบปัญหาคล้ายคลึงกับกรุงปารีสและกรุงลอนดอน เนื่องจากความหนาแน่นของพลเมืองอันนำไปสู่ปัญหานานาประการ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องกลิ่น การกำจัดสิ่งปฏิกูลและซากศพออกจากเขตที่อยู่อาศัย รวมถึงการป้องกันไม่ให้ประชาชนล้มตายจากโรคระบาด การแก้ไขปัญหานี้ในยุโรปตะวันตกแตกต่างจากการปฏิรูปในกรุงเทพฯ เพราะนักปฏิรูปในสังคมตะวันตกต่างยืนยันว่า การสร้างระบบสาธารณสุขของเมือง เป็นหนทางเดียวที่จะทำให้ประชาชนรอดพ้นจากความตาย ตัวอย่างเช่น วิธีกำจัดซากศพออกจากใจกลางกรุงลอนดอน คือ

1. การซื้อที่ดินผืนใหญ่นอกเขตเมืองเพื่อสร้างสุสาน เช่น ที่วอร์คิง (Woking)

และการลงทุนสร้างทางรถไฟสายพิเศษชื่อทางรถไฟสายลอนดอนเนโครโพลิส (London Necropolis Railway) เพื่อความสะดวกในการเดินทางระหว่าง สุสานใหม่กับกรุงลอนดอน 2. การเปลี่ยนจากประเพณีฝังศพเป็นการเผา ศพด้วยเตาไฟฟ้า แนวความคิดคือการสลายร่างกายมนุษย์ให้เหลือแค่เถ้าอัฐิใน เวลาอันรวดเร็ว ครอบครัวอาจเก็บรักษอัฐิไว้ที่บ้าน หรือโปรยในสวนของ ฌาปนสถาน วิธีที่สองนี้เกิดกระแสต่อต้านอย่างรุนแรง เพราะการเผา ศพขัดแย้งกับประเพณีการฝังศพของบางศาสนา อย่างไรก็ตาม นักปฏิรูปสังคม นักผังเมือง และรัฐบาลอังกฤษ ต่างยอมรับในหลักการ เพราะเหตุผลด้าน สุขอนามัยของคนเมืองเป็นหลัก²

ในกรณีของสยามประเทศ การแก้ไขปัญหาดังกล่าวนับเป็นวาระ สำคัญ ตามหลักฐานที่มีปรากฏอยู่ในพระราชหัตถเลขาซึ่งเก็บรักษาอยู่ ณ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมี พระราโชบายในการปฏิรูปการถ่ายเทของเสียออกจากเมือง และการปรับปรุง เมรุร้าง เมรุปูนวัดสระเกศ โดยมอบหมายหน้าที่ให้กับพระประยูรญาติคนสนิท หนึ่งในนั้นคือสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์³ ผู้ที่เราจะรู้จักกันดีในฐานะนายช่างใหญ่แห่งสยาม ตามปกติแล้ว เจ้านายชั้นสูงจะ ได้รับหน้าที่ในการปฏิรูปการทหารเพื่อรักษาความมั่นคงของชาติ แต่ในกรณี ของสยามประเทศ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงได้รับ มอบหมายให้จัดระเบียบบริเวณเมรุวัดสระเกศ ข้อเท็จจริงนี้ก่อให้เกิดคำถาม ว่า อะไรคือพื้นฐานของการปฏิรูปในสมัยรัชกาลที่ห้า

แนวคิดด้านการตีความประวัติศาสตร์ไทยในสมัยรัชกาลที่ห้า

ตลอดเวลา 50 ปีที่ผ่านมา นักประวัติศาสตร์ผู้ศึกษาพระราโชบายของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมักอธิบายว่า การปฏิรูปของ พระองค์มีลักษณะคล้ายคลึงกับการปฏิรูปที่เกิดขึ้นในตะวันตก⁴ นักประวัติศาสตร์ชาวอเมริกันชื่อ เดวิด เค ไวแอต กล่าวว่า “พระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าอยู่หัวเป็นกษัตริย์ผู้ต่อสู้ในการนำสยามประเทศสู่ความ ทันสมัย” โดยจัดลำดับความสำคัญของพระองค์เทียบเท่ากับประธานาธิบดี อับราฮัม ลินคอล์น⁵ การตีความประวัติศาสตร์ไทยผ่านทฤษฎีโมเดิร์นในเชชั้น ดังกล่าวประกอบด้วยเหตุผลหลักสองประการ กล่าวคือ พระองค์ทรง สนับสนุนให้นักเรียนไทยไปศึกษาวิชาที่ต่างประเทศ อีกประการหนึ่งเป็นผล ต่อเนื่องมาจากการที่พระองค์ทรงจ้างชาวตะวันตกให้เข้ามาบริหารราชการไทย แต่บทความนี้เสนอแนวคิดที่ว่า พระองค์ทรงสนใจเรื่องการปฏิรูป “รูปลักษณ์ ของเมือง” มากกว่าการพัฒนาาระบบสาธารณูปโภคเพื่อให้กรุงเทพฯ เป็นเมือง แห่งสุขอนามัย ในระหว่างที่สยามประสบปัญหาการเสียดินแดนให้กับประเทศ อังกฤษและประเทศฝรั่งเศส พระองค์ทรงตัดสินใจว่าจ้างชาวฝรั่งเศส ชื่อ

มองซิเออร์ เดอ ลา มาโยเทียร์ มาเป็นนายช่างใหญ่แห่งกรมศุขาภิบาล เพราะทรงเห็นว่าจะเป็น “ที่พอใจของรัฐบาลฝรั่งเศส”⁶

พระราชประสงค์ของรัชกาลที่ห้าคือการต่อต้านความเชื่อ และนิสัยของคนไทย พระองค์ทรงมองว่าปัญหาเรื่องความสกปรกของกรุงเทพฯ สามารถแก้ไขได้ด้วยอำนาจของพระราชวงศ์หรือพระราโชบายเท่านั้น เหตุผลดังกล่าวเอื้อให้ผู้เขียนเรียกพระราโชบายว่า *การปฏิรูป* แต่คำว่าปฏิรูปนี้ต่างจากประสบการณ์ของชาวตะวันตก เพราะการปฏิรูปที่เกิดขึ้นในพระนครไม่ได้เอื้อต่อการพัฒนาสยามไปสู่รัฐประชาธิปไตย

การก่อสร้างหอส่งน้ำประปา
ของพระนคร
ที่มา : ภาพส่วนบุคคลของ
บาทหลวงมิเชล ดิดิเออร์
(Michel Didier) หลานของ
เฟร์นัน ดิดิเออร์
(Fernand Didier) นายช่าง
ชาวฝรั่งเศสผู้สร้างการ
ประปาของกรุงเทพฯ

การหยุดวิถีปลงซากศพแบบโบราณ

หลักสำคัญของการปฏิรูปสยามประเทศ คือความพยายามที่จะล้มเลิกวิถีชีวิตบางประการของชาวสยามอันมีผลต่อสาธารณสุข การปลงศพแบบไทยจึงเป็นประเด็นหลักของการปฏิรูป ตั้งแต่โบราณจนถึงสมัยรัชกาลที่ห้า กรุงเทพฯ ไม่เคยมีหน่วยงานที่มีอำนาจบังคับเรื่องการรักษาความสะอาด แต่ใน พ.ศ. 2418 พระองค์ทรงห้ามไม่ให้คนกรุงเทพฯ ทิ้งซากสัตว์บนถนน ช้างบ้าน และช้างกำแพงเมือง กฎหมายใหม่นี้คือความพยายามที่จะห้าม “สิ่ง” ที่ไม่ควรเห็นภายในขอบเขตของหลวง ถนนตัดใหม่คือสิ่งทันสมัยที่ตำรวจต้องปกป้องตลอด 20 ปีหลังการประกาศใช้กฎหมายใหม่ พระองค์ทรงเขียนจดหมายอย่างต่อเนื่องถึงเสนาบดีกรมตำรวจ กรมหมื่นนครสวรรค์พิทยะ พระองค์ทรงบรรยายความหุดหิดพระราชหฤทัยที่ทรงมีต่อวัฒนธรรมการทิ้งซากสัตว์ของคนไทย

วันวานนี้ไปพบศพลูกโคตายอยู่ในสนามหญ้า ห่างจากถนนไม่มากนัก ... เหน้า [sic] เหม็นมีกลางกิน ... เป็นอันน่าพิศวง ว่าโปลิศมีตาแล จมูกตาไม่ ถาจะถือว่าไม่ใช่หน้าที่ [sic] โปลิศเป็นแต่คอยค่านับเวลา ผ่านไปมา แล้วก็ป็นเสรีจราชการ ถาจะเกีย้งให้เป็นหน้าที่กรม ศุขาภิบาล ... ขอให้กล่าวให้เป็นการตกลงกัน อย่านให้สัตว์เหน้า [sic] ริมถนนพ้นจากหน้าที่ผู้ใดผู้หนึ่ง ตกเป็นแต่น้ำที่ของกา ซึ่งจะค่อย ๆ มาชนไปที่ละน้อยดังนี้

สิ่งที่น่าสนใจในพระกระแสรับสั่งของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ พระองค์ไม่ได้ทรงสนพระทัยเรื่องเชื้อโรคหรือนามัยของคนกรุงเทพฯ มากเท่ากับอยากให้กรุงเทพฯ สวยงามตามกฎหมายสำหรับพระองค์แล้ว ชากสัตว์ที่ลอยอยู่ในแม่น้ำลำคลองและชากศพซึ่งเห็นได้ในที่แจ้ง คือสิ่งระคายตา ถึงแม้ว่าชากเหล่านั้นจะไม่ได้อยู่ในสายพระเนตรจริงก็ตาม

ความงามของพระนคร

พระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคือ การสร้างภาพลักษณ์ให้กรุงเทพฯ ดูสะอาดเรียบร้อย ถ้าชาวกรุงเทพฯ ทั้งชากสัตว์ภายในกำแพงเมือง บุคคลนั้นอาจถูกปรับเป็นเงิน 10 บาทต่อ 1 ชาก แต่ถ้าราษฎรทิ้งศพสัตว์ในชนบทกลับไม่มีค่าปรับอะไร แม้ว่ากฎหมายนี้จะเคร่งครัดเพียงใด ในรายงานของตำรวจทางน้ำ พระยานรรัตนกัล่าวว่า ภายใน 13 วัน รัฐบาลต้องจ่ายเงิน 12 บาท 28 อัฐ เพื่อจ้างคนมากำจัดศพม้า 1 ตัว ศพหมู 150 ตัว และศพหมา 88 ตัว จากแม่น้ำเจ้าพระยา⁸ ทั้งนี้เป็นเพราะว่าการทิ้งชากสัตว์ลงในแม่น้ำเป็นเรื่องธรรมดาสำหรับชาวพระนครในเวลานั้น

หากปัญหาเรื่องการถ่ายเทของเสียในพระนครแก้ไขได้โดยเจ้านายชั้นสูงเท่านั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีความเข้าใจกรุงเทพฯ อย่างไร

สำหรับการพัฒนาประเทศตลอดรัชสมัย พระองค์ทรงกระตือรือร้นที่จะนำเข้าสิ่งของและว่าจ้างบุคลากรจากยุโรปตะวันตก แต่พระองค์มิได้ทรงมีความคิดด้านการวางเครือข่ายระบบสาธารณสุขใดๆ หรือที่ชาวยุโรปเรียกกันว่า “ระบบเมือง” การตีความนี้เห็นได้ชัดจากหลักฐานในการสร้างส้วมสาธารณะให้คนกรุงเทพฯ และการที่พระราชวังนำเข้าเครื่องสุขภัณฑ์จากประเทศอังกฤษ เมื่อชักโครกที่พระองค์ทรงซื้อมาจากห้างเมเปิลบนถนนทอตแนมคอร์ต กรุงลอนดอน เกิดติดขัด พระองค์ทรงเขียนจดหมายตำหนิความล้าสมัยของชักโครกดังกล่าวว่า “ตั้งแต่เวลาไปยุโรปคราวก่อนแล้ว เขาเลิกเสียไม่ใช้ก็มี จึงได้หาว่าเมเปิลมันแกล้งเอาของที่เขาไม่ได้ส่งมาให้ต้มน้ำด้วยหม้อตั้ง แลชุกขิกเพียงนี้เป็นสุดวิสัยที่คนไทยจะทำได้ ไอน้ำแลขายไม่

ออกเป็นอันขาด โทษต้องทิ้งทีเดียว ... ความเคยบริบูรณ์ทำให้เกิดความ
รำคาญได้จริงเช่นนี้ ไม่รู้จะบ่นเอากับใครจึงได้ปรับทุกข์”⁹ ประเด็นที่น่าสนใจ
ในความรำคาญนี้ คือพระองค์ทรงให้ความสำคัญกับเรื่องกลไกมากกว่าเรื่อง
ระบบ ในสมัยรัชกาลที่ห้า ชักโครกของพระมหากษัตริย์ไม่ได้เชื่อมโยงกับ
ระบบท่อของเสียของเมือง เพราะกรุงเทพฯ ไม่มีระบบท่อดำของเสีย การ
รวบรวมปฏิกูลนั้นจะอยู่ในหลุมใต้หรือข้างที่อยู่อาศัย ชักโครกจึงเป็นเพียงแค่
สัญลักษณ์แห่งความทันสมัย โดยไม่มีความเกี่ยวข้องอันใดกับการใช้งานจริง

การวิเคราะห์ระบบสัญลักษณ์มีส่วนสำคัญในการตีความ
พระราชโบายในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ชื่อเต็มของ
กรุงเทพฯ นั้นยาวหนึ่งย่อหน้า และสามารถแปลโดยย่อได้ว่า เมืองของเหล่า
เทพเจ้าที่เต็มไปด้วยสิ่งมีค่า สำหรับพระราชวงศ์ กรุงเทพฯ ไม่ใช่ระบบเมือง
แต่เป็นศูนย์รวมของพระราชวังและวัดเป็นจำนวนมาก พระราชวังและวัดนั้น
ล้อมรอบไปด้วย *วิถีชีวิตแบบชนบท* ซึ่งหนาแน่นขึ้นเรื่อย ๆ สิ่งที่เกิดขึ้นในเขต
พระราชฐาน คือความกลัวและหวาดระแวงว่าความสกปรกที่อยู่ภายนอกกำลัง
บุกรุกสู่เขตพระราชฐาน สำหรับพระองค์ ความสกปรกคือสิ่งที่อยู่ผิดที่ผิดทาง

วิถีปลงศพแบบโบราณ

ก่อนการปฏิรูป นิสัยการถ่ายศพของชาวสยามเป็นไปตามสภาพแวดล้อม
กรุงเทพฯ เคยอุดมไปด้วยป่าไม้ และนี่คือเหตุผลหนึ่งที่มีการปลงศพในสยาม
ต่างจากธรรมเนียมปลงศพของชาวยุโรป วัดไม่ใช่สถานที่ฝังศพแบบโบราณ แต่
เป็นป่าที่อยู่ *ด้านหน้า* ของกำแพงเมือง กรุงเทพฯ และหัวเมืองใหญ่อย่าง
โคราช ต่างก็มีป่าดังกล่าว

ตั้งแต่สมัยโบราณ รัฐไม่อนุญาตให้ชาวสยามเคลื่อนย้ายศพคนจาก
ภายนอกสู่ภายในกำแพงเมือง คนที่ตายภายในกำแพงเมืองต้องย้ายศพไปสุ่ป่า
ช้า โดยผ่านประตูเมืองเพียงประตูเดียว นั่นคือ ประตูผี กฎหมายนี้ยังคงบังคับ
ใช้ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัฐบาลของพระองค์บันทึก
สถิติจำนวนศพที่ถ่ายเทจากพระนครไปสุ่ *สี่ป่าช้า* ภายนอกกำแพงเมือง
ภายในหนึ่งเดือนของ พ.ศ. 2395 มีการเคลื่อนย้ายศพชายหญิงจำนวน 114
ศพ ไปสุ่ป่าช้าวัดสระเกศ วัดปทุมคงคา วัดบพิตรพิมุข และวัดบางลำพู¹⁰

การเคลื่อนย้ายศพคนผ่านประตูผี สะท้อนให้เห็นการเรียนรู้เรื่อง
ภายนอกและภายใน อาณาเขตกำแพงเมือง คล้ายกับการเรียนรู้เรื่องภายนอก
และภายในร่างกายคนผ่านการขับถ่ายอุจจาระ ในสมัยรัชกาลที่ห้า กรุงเทพฯ
ไม่มีการแบ่งแยกที่ชัดเจนระหว่างความเป็นเมืองกับความเป็นชนบท ที่อยู่
อาศัยต่างมีหน้าตาคล้ายกันทั้งในใจกลางกรุงเทพฯ และนอกอาณาเขตกำแพง
เมือง กฎของการอยู่อาศัยไม่ให้ผิดผีจึงคล้ายกัน ถ้าชาวพระนครต้องการ
ขับถ่ายอุจจาระ เขาจะเดินออกจากบ้านเพื่อ “ไปป่า” “ไปนา” “ไปท่า” ถ้ามี

คนตาย ญาติจะสร้างประตูทางออกใหม่ให้กับศพ โดยการทำลายกำแพงบ้าน เพื่อป้องกันไม่ให้วิญญาณจำทางกลับบ้านได้ ด้วยเหตุผลเดียวกัน กำแพงรอบ กรุงเทพฯ จึงมีทางออกพิเศษสำหรับศพคน ดังนั้น ประตูผีจึงมีหน้าที่คล้าย ทวารของกรุงเทพฯ

นอกเหนือจากธรรมเนียมการฝัง การทิ้งศพคนให้แร้งจิกกินเป็นเรื่องธรรมดาสำหรับคนจนและนักโทษ บริเวณที่ชาวกรุงเทพฯ นิยมทิ้งศพ ตั้งอยู่ใกล้กับประตูผี นั่นคือ เมรุร้างวัดสระเกศ เป็นสถานที่ที่รัฐให้ราษฎรปลงศพได้โดยไม่เสียค่าใช้จ่าย ที่แห่งนี้นี้เรียกกันอีกชื่อว่า “โรงครัววัดสระเกศ” เป็นที่รู้จักกันดีในหมู่นักท่องเที่ยวชาวต่างชาติในสมัยนั้นว่าเป็นจุดสยองขวัญของกรุงเทพฯ จากบันทึกของนักท่องเที่ยวนอร์วีเจียนชื่อ คาร์ล บอร์ก ที่ไปดูการชำระศพที่เมรุร้างวัดสระเกศ¹¹ เขาเล่าว่าอีแร้งจะรวมตัวกันเป็นกิ่ง วงกลม ขณะที่พระสงฆ์สวดมนต์ อีแร้งไม่แสดงที่ทำกรวนกระวายเป็นฉากดูสงบ แต่หลังจากสัปเหร่อใช้มีดยาวฟันศพให้เปิดออก และหลังจากที่พระสงฆ์เอื้อนเอ่ยบทสวดอีกสองถึงสามคำ อีแร้งจะรู้ว่าเวลาของมันกำลังมาถึง พวกมันกรีดร้อง ฟุ้งตัวมาข้างหน้า ทำท่าคล้ายจะเดินร่า แต่ไม่ใช่ภาพที่น่าหวาดเสียวที่สุด ข้อเขียนของบอร์กบรรยายต่อไปอีกว่า อวัยวะสุดท้ายที่อีแร้งจิกกินคือ ดวงตาของศพซึ่งยังคงเปิดค้างอยู่ ในประเด็นนี้ จะเห็นได้ว่าภาพไร้รูปทรงของเนื้อมนุษย์เป็นเรื่องปกติในสมัยศตวรรษที่ 19

ชาวสยามมีสิ่งก่อสร้างสำหรับเผาศพ เรียกว่า “ร้านม้า”¹² ลักษณะเป็นกองฟืนสูงถึงระดับหน้าอก มีเสาสี่เสาเพื่อกันฟืนทลาย บางครั้งมีเพดาน คนที่มีเงินอาจใช้โลงศพ สำหรับเด็กทารกที่ตาย ญาติอาจใส่ศพทารกในใหล่ถ่วงน้ำหนักลงน้ำ¹³ สำหรับผู้ที่เชื่อเรื่องวันฤกษ์ดีในการเผาศพ ญาติอาจแขวนศพห่อผ้าขาวไว้บนต้นไม้ บางครั้งการรอคอยวันฤกษ์ดีอาจนานเป็นเดือนหรือปี

วิธีปลงศพแบบสุดท้ายคือไม่ทำอะไรเลย ชาวกรุงเทพฯ บางคนล้มลงตายอย่างไร้ญาติ ไม่มีใครบอกชื่อได้ ภาพของศพไร้ญาติในกรุงเทพฯ ไม่มีการแก้ไข จนกระทั่งปลายสมัยรัชกาลที่ห้า เมื่อพ่อค้าจีน 12 คนก่อตั้งมูลนิธิปอเต็กตึ๊ง ซึ่งสร้างภาพจำของของคนกรุงเทพฯ ว่า รถเก็บปฏิกูลของบริษัท สะอาดจะสัญจรตอนกลางวัน ขณะที่รถ “ปองแปง” จะสัญจรตอนกลางคืน ปองแปงคือเสียงสัญญาณว่าไม่ช้าก็เร็วศพไร้ญาติที่ไม่ได้รับการดูแลจะหายไป¹⁴

ปัญหาของพระนครจากวิธีปลงซากศพแบบโบราณ

ประเพณีการถ่ายศพของคนกรุงเทพฯ กลายเป็นปัญหาในสมัยรัชกาลที่ห้า เมื่อกรุงเทพฯ เติบโตอย่างรวดเร็วเกินกว่าที่จะรับจำนวนศพที่เพิ่มขึ้นได้ ประชาชนยังคงปลงศพด้วยวิธีดั้งเดิม ใน พ.ศ. 2435 สัปเหร่อของวัดสระเกศ รายงานเสนาบดีกรมตำรวจว่า มีศพวางทับถมรอการเผาประมาณ 40 ศพ

จนกระทั่งไม่มีพื้นที่ให้เผา¹⁵ สำหรับคนที่นิยมฝังศพ บ่อยครั้งที่บริษัทขุดคลอง
จะขุดศพที่ฝังไปแล้วขึ้นมาใหม่ ระหว่างการก่อสร้างโครงการหลวง อาทิ
บริษัทคุนาศยาม เป็นต้น มีรายงานว่าขุดเจอซากศพจำนวนมากในส่วนใต้
คลองหกวา เลขที่ 10 ถึง 11¹⁶

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใช้เงินลงทุนก่อสร้าง
จำนวนมากเพื่อให้เห็นผลงานการปฏิรูปของพระองค์ ดังนั้น การเห็นซากศพ
ในกรุงเทพฯ จึงกลายเป็นคำปรามาสต่อการปฏิรูป

คำวิจารณ์ของชาวตะวันตก

ชาวตะวันตกที่อาศัยอยู่ในกรุงเทพฯ มักวิจารณ์มาตรฐานการกำจัดซากศพของ
ชาวสยาม บาทหลวงชาวฝรั่งเศส ชื่อ มาร์เจอร์รี ต้องการให้วัดสวนพลูเลิกเผา
ศพด้วยเหตุผลเรื่องสุขอนามัย บาทหลวงกล่าวว่า หากกรุงเทพฯ ไม่สามารถ
จัดหาเจ้าหน้าที่ผู้มี “ความสามารถ” กรุงปารีสจะไม่ส่งบุคลากรเข้ามาทำงาน
ที่โรงเรียนอัสสัมชัญอีกต่อไป¹⁷ ในมุมมองเดียวกัน ตัวแทนของสถานทูตญี่ปุ่น
เรียกร้องให้วัดโกสัณนาคารอ้งกงเชียงไฮ้หยุดการเผาศพแบบโบราณ¹⁸ ใน
หนังสือพิมพ์สองภาษาบางกอกไทมส์ ชาวตะวันตกเรียกร้องให้ตำรวจเร่งระดม
หาตัวและลงโทษ ผู้ทิ้งซากลูกมาไว้ในที่แจ้งจนอับรังลงมารุมกิน¹⁹ ข้อวิจารณ์
ดังกล่าวย่อนให้ชาวตะวันตกเชื่อว่า ตำรวจไทยไม่สามารถปกป้องประชาชนให้
พ้นจาก “อันตราย” ได้

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกังวลเรื่อง
ภาพลักษณ์ของตำรวจไทยในสายตาชาวต่างชาติมากกว่าการกลัวอันตรายที่
อาจเกิดกับอนาถาของประชาชน สำหรับชาวพระนคร พวกเขาไม่ได้เกรงกลัว
สิ่งใดเป็นพิเศษ วิถีปลงศพขึ้นอยู่กับความพึงพอใจ หรือธรรมเนียมปฏิบัติตาม
รูปแบบของตน

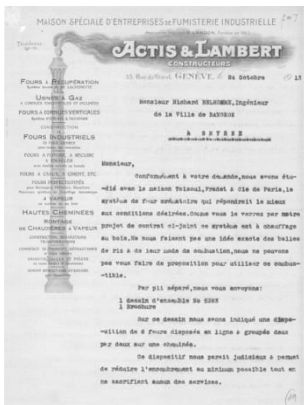
ซ้าย : วิธีการปลงศพแบบ
โบราณ ณ เมรุแจ้งวัด
สระเกศ
ที่มา : “การปลงศพ
วัดสระเกศ,” ภ.002 กช.
(0) 4-30, สำนักหอจดหมายเหตุ
แห่งชาติ.

ขวา : วิธีการปลงศพแบบ
โบราณ ถ่ายภาพโดย
นักท่องเที่ยวยุโรป
อี. วาราส (E. Vráz)
ที่มา : E. St. Vráz,
*V Siamu, Zemi Bílého
Slona* (Prague :
Nakladatelé Bursík &
Kohout, 1901), 90.

เมรุปูนวัดสระเกศ

ที่มา : “วัดสระเกศ พ.ศ.
2438,” ภ.002.2/4, สำนัก
หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

จดหมายจากบริษัทแลมเบิร์ต
ถึงรัฐบาลสยาม

ที่มา : “เตาเผาศพ,”
6 ตุลาคม-24 ตุลาคม
พ.ศ. 2456, เอกสาร
เบ็ดเสร็จกระทรวงนครบาล
รัชกาลที่ 6, ร.6 น.7.1/4,
สำนักหอจดหมายเหตุ
แห่งชาติ.

การแก้ปัญหาของรัฐบาลสยาม

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึงความสำคัญของการเปลี่ยนแปลง พระองค์ทรงมีวิสัยแก้ปัญหาสองทาง ทางแรกคือการปฏิรูปสถาบันสงฆ์ และการมอบหมายให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ปรับปรุงบริเวณโดยรอบวัดสระเกศ รวมถึงเมรุปูนและเมรุแรง โดยการตัดถนนใหม่ สร้างห้องแถว ศาลา เพื่อเริ่มเก็บเงินค่าทำศพ การตัดสินใจนี้ขัดกับพระราโชบายของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย กล่าวคือ คนจนควรมีที่ฝังศพโดยปราศจากค่าใช้จ่าย

การแก้ไขปัญหาดังกล่าวที่สอง ซึ่งน่าสนใจกว่าทางแรก คือการนำเข้าเตาเผาศพไฟฟ้าจากยุโรป รัฐบาลสยามรับแบบพิมพ์เขียวของ฼าปนสถานโกลเดอร์ กรีน (Golders Green Crematorium) และรูปตัดของเตาเผาที่ทันสมัยที่สุดจากถนนวิกตอเรีย ลอนดอน²⁰ ผู้ออกแบบเตาเผาชื่อ นายจอห์น อาร์มสตรอง เขากล่าวว่าสิ่งประดิษฐ์ของเขาติดตั้งที่วอร์คิง แมนเชสเตอร์ กลาสโกว์ และลอนดอน นอกจากนี้บริษัทแลมเบิร์ตของชาวฝรั่งเศสยังโฆษณาว่าการติดตั้งของบริษัทสำเร็จมาแล้วทั่วโลก ตั้งแต่ปารีสจนถึงกัลกัตตา

เหตุการณ์ต่อไปนี้เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจริง สยามซื้อเตาเผาของ฼าปนสถานโกลเดอร์ กรีน เพื่อติดตั้งที่เมรุปูนวัดสระเกศ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอนุญาตให้ศพชาวสยามศพแรกข้ามขอบเขตจากภายนอกสู่ภายในกำแพงเมืองเก่า ใน พ.ศ. 2440 ซึ่งผิดกฎหมายลักษณะโจรมาตรา 164²¹ ประตูลูกทอทำลาย ท่ามกลางความรู้สึกของราษฎรที่ว่า “ทวารกรุงเทพฯ” หายไปเสียแล้ว

ความสำเร็จแห่งการปฏิรูปด้านสุขอนามัย

ความสำเร็จของการปฏิรูปในสมัยรัชกาลที่ห้าไม่ได้เป็นที่ยอมรับในหมู่คนกรุงเทพฯ สำหรับประชาชนส่วนใหญ่ พระราโชบายที่จะนำกรุงเทพฯ ไปสู่ความมีระเบียบเรียบร้อยเป็นสิ่งไม่จำเป็น และขัดแย้งกับวิถีการปกครองแบบไทย

เกิดการประท้วงเกิดขึ้นหลายรูปแบบและต่างอิริยาบถ ชาวกรุงเทพฯ บางคน “ลาก” ศพม้าจากข้างถนนตัดใหม่หน้าซอยธนาคารฮ่องกงมาอยู่ที่กลางถนน²² ครอบครัวคนจนยังคง “เผา” ศพกลางแจ้งด้วยฟืนต่อไป โดยมีผู้นำศาสนาในชุมชนเป็นผู้สนับสนุน จะเห็นได้ว่าชาวพระนครไม่ต้องการเปลี่ยนวิถีการปกครอง พวกเขาคิดว่า ถ้ามีการก่อสร้างบ้านล้อมป่าช้าและทำเตาเผาแบบใหม่ ที่เผาศพไฟฟ้าควรมีชื่อเรียกว่า “เตานรก”²³

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ได้ทรงละทิ้งความพยายามที่จะปฏิรูปพระนคร แม้ว่าจะเกิดความวุ่นวายขึ้นในหมู่คนกรุงเทพฯ สำหรับพระองค์ ปัญหาของกรุงเทพฯ เป็นผลมาจากความหนาแน่นของวิถีชีวิตแบบชนบท และความเสื่อมของวิถีชีวิตแบบไทยผ่านความสกปรก จริ่งอยู่ ที่ราชธิปไตยเป็นเรื่องของการควบคุม แต่ในกรุงเทพฯ อำนาจแห่งการควบคุมนี้เกี่ยวกับการจัดระเบียบด้านภาพลักษณ์ มากกว่าการประกาศเหตุผลทางการเมือง ด้านการปกครอง และความจงรักภักดี ความคิดนี้เป็นเหตุผลที่ทำให้การปฏิรูปในรัชสมัยที่ห้าเน้นบทบาทของนักท่องเที่ยวนและการรับรู้ภาพลักษณ์ของกรุงเทพฯ ในสายตาชาวตะวันตก กรุงเทพฯ ควรแลดูสะอาดและเรียบร้อย ความสง่างามของพระนครคล้ายมีความสำคัญมากกว่าระบบสาธารณสุขของกรุงเทพฯ

การปฏิรูปสุขอนามัยในสยามแตกต่างจากการปฏิรูปสุขอนามัยที่เกิดขึ้นในยุโรปตะวันตก เพราะการปฏิรูปสุขอนามัยโดยรัฐบาลสยามมีนัยเรื่องศักดิ์ศรีของผู้ปกครองพระนครเป็นสำคัญ “ความสะอาด” คล้ายมีบทบาทต่อการปกป้องสยามไม่ให้ตกเป็นเมืองขึ้นของประเทศอังกฤษและประเทศฝรั่งเศส แม้ว่าท้ายที่สุด เกราชของสยามอาจเป็นผลจากข้อตกลงระหว่างประเทศ อังกฤษและประเทศฝรั่งเศสเองก็ตาม ตลอดสมัยรัชกาลที่ห้า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนินพระราโชบายการปฏิรูปสังคม ไปพร้อมกับการปฏิรูปการปกครองคณะสงฆ์ การหยุดยั้งวิถีปลงศพแบบไทยคือการเมืองระหว่างรัฐและผู้นำศาสนาในชุมชน นี้อาจเป็นเหตุผลหนึ่งที่พระองค์ทรงไว้วางพระราชหฤทัยให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงจัดระเบียบผังบริเวณและปรับปรุงเมรุแห่งวัดสระเกศ ในขณะที่พระองค์ทรงตระหนักถึงแรงต่อต้านของราษฎร สำหรับพระองค์ ชากสัตว์และศพคนมีลักษณะคล้าย “คราบสกปรก” ที่ทำลายความดีงามทั้งหมดของพระนคร ไม่ว่าชากศพนั้นอาจเป็นแค่ชากสัตว์เล็กก็ตาม

เชิงอรรถ

¹ Mary Douglas, *Purity and Danger : An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo* (London : Routledge & Kegan Paul, 1966).

² Brian Parsons, *Committed to the Cleansing Flame : The Development of Cremation in Nineteenth-Century England* (Reading : Spire Books Ltd., 2005); Stephen Prothero, *Purified by Fire : A History of Cremation in America* (Berkeley : University of California Press, 2001).

³ “ทำเมรุวัดสระเกษ,” 2 มิถุนายน ร.ศ. 113-11 พฤศจิกายน ร.ศ. 119, เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงโยธาธิการ, ร.5 ยธ.8.5/3, สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

⁴ ตัวอย่างการตีความประวัติศาสตร์สมัยรัชกาลที่ห้าด้วยทฤษฎี Modernisation คือ David K. Wyatt, “Interpreting the history of the Fifth Reign,” in *Studies in Thai History* (Chiang Mai : Silkworm Books, 1994), 267-272; Tej Bunnag, *The Provincial Administration of Siam, 1892-1915 : The Ministry of the Interior under Prince Damrong Rajanubhab* (Kuala Lumpur : Oxford University Press, 1977); Fred W. Riggs, *Thailand : The Modernization of a Bureaucratic Polity* (Honolulu : East-West Center Press, 1966); James C. Ingram, *Economic Change in Thailand Since 1850* (California : Stanford University Press, 1955).

⁵ David K. Wyatt, *Studies in Thai History* (Chiang Mai : Silkworm Books, 1994), 271, 284.

⁶ “The Employment of Monsieur de la Mahotière,” 14 December 1901-1 October 1926, เอกสารว่าจ้างชาวต่างประเทศรัชกาลที่ 5, ร.5 บ.9/135, สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

⁷ “มีผู้เอาศพมาตายทั้งที่คั่นถนนสนามม้า (ประทุมวัน),” 5-14 มกราคม ร.ศ. 121, เอกสารเบ็ดเสร็จกระทรวงนครบาลรัชกาลที่ 5, ร.5 น.5.12/31, สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

⁸ “คอเรสปอนเดนซ์เรื่องคอมมิตตีมีคำสั่งถึงพระยานรรัตนให้พันตระเวนล่าน้ำ ห้ามราษฎรอย่าให้ทิ้งซากศพสัตว์ลงในน้ำ แลพบปะให้เกนทั้งตามป่าช้าเสียด้วย,” 10-12 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 109, เอกสารเบ็ดเสร็จกระทรวงนครบาลรัชกาลที่ 5, ร.5 น.8.1/28, สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

⁹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *สำเนาพระราชหัตถ์เลขาส่วนพระองค์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงเจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) กับประวัติเจ้าพระยายมราช* (พระนคร : โรงพิมพ์บำรุงธรรม, 2482. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) 10 เมษายน 2482), 70.

¹⁰ “บาญชีคนตาย,” จ.ศ. 1214-1215, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4, ร.4 จ.ศ.1214-1215 เล่มที่ 115, สำนักหอสมุดแห่งชาติ.

¹¹ Carl Bock, *Temple and Elephant : The Narrative of a Journey of Exploration through Upper Siam and Lao* (London : Sampson Low, Marston, 1884), 57-58.

¹² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, *สาส์นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, สาส์นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, สาส์นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์* (กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2505), 354-357.

¹³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *นิทานโบราณคดี* (ธนบุรี : โรงพิมพ์รุ่งวัฒนา, 2513), 50.

¹⁴ กรมการ ต้นประเสริฐ, *บรรณาธิการ, ๙๐ปี มูลนิธิพ่อเด็กตั้งบนเส้นทางประวัติศาสตร์สังคมไทย : ประวัติศาสตร์จากคำบอกเล่า* (กรุงเทพฯ : มูลนิธิพ่อเด็กตั้ง, 2543), 90.

¹⁵ “คอเรสปอนเดนซ์ เรื่องนายจัน ผู้เฝ้าป่าช้าวัดสะเกต ทำเรื่องรายย่นว่า บัดนี้ศพนักโทษ ราษฎร นำมาทิ้งที่ป่าช้ามากขึ้น ห้ามพื้นที่จะเผาศพไม่,” 23 สิงหาคม-27 ธันวาคม ร.ศ. 111, เอกสารเบ็ดเสร็จกระทรวงนครบาลรัชกาลที่ 5, ร.5 น.1.1/55 ก.4, สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

¹⁶ “รายงานเรื่องราษฎรฝังศพลงในที่ดินคลองหกวา ไม่มีใครห้ามปราม,” 13 ตุลาคม-11 ธันวาคม ร.ศ. 116, เอกสารเบ็ดเสร็จกระทรวงนครบาลรัชกาลที่ 5, ร.5 น.1.1/122 ก.7, สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

¹⁷ “ขออนุญาตเผาศพและห้ามเผาศพ,” 8 เมษายน ร.ศ. 120-5 กรกฎาคม ร.ศ. 129, เอกสารกระทรวงศึกษาธิการรัชกาลที่ 5, ร.5 ศ.26/1, สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

¹⁸ “อุบชุตญ์ปุณร้งว่ามึผู้นำศฟไปเฬาที่วัดมฬาพฤฒารามกลันเหม็นตลอดไปถึงสถานชุต,” 29 กันยายน-3 ตุลาคม ร.ศ. 117, เอกสารกระทรวงต่างประเทศ รัชกาลที่ 5, ร.5 ต.22/15, สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

¹⁹ “The Duty of the Authorities,” *The Bangkok Times*, 3 January 1903, อ้างถึงใน “มึผู้เอาศพม้าตายถึงที่คั่นถนนสนามม้า (ประทุมวัน),” 5-14 มกราคม ร.ศ. 121, เอกสารเบ็ดเสร็จกระทรวงนครบาลรัชกาลที่ 5, ร.5 น.5.12/31, สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

²⁰ “เตาเผาศพ,” 6 ตุลาคม-24 ตุลาคม พ.ศ. 2456, เอกสารเบ็ดเสร็จกระทรวงนครบาลรัชกาลที่ 6, ร.6 น.7.1/4, สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

²¹ “ขออนุญาตยกศพในกำแพงพระนคร,” 30-31 มกราคม ร.ศ. 116, เอกสารเบ็ดเสร็จกระทรวงนครบาลรัชกาลที่ 5, ร.5 น.1.1/126 ก.7, สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

²² “The Sights of Bangkok,” *The Bangkok Times*, 16 June 1906, อ้างถึงใน “โปรตเกล้าฯ ตัดหนังสือพิมพ์บางกอกไทม์ว่ามีศพม้าถึงอยู่หลายวันข้างถนน ซึ่งพระยาอินทราธิบติสิฬราชรองเมืองตัดใหม่ตรงทางเข้าอ่องกง-เซียงไฮ้แบงกันัน วางพลตระเวนในถนนที่ตัดใหม่ ๆ ให้มีขึ้นตามสมควรแล้ว” 17 มิถุนายน ร.ศ. 125, เอกสารเบ็ดเสร็จกระทรวงนครบาลรัชกาลที่ 5, ร.5 น.8.1/376 ก.16, สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

²³ “ความเห็นเอกชนเรื่อรร้อยแปด การเผาศพขายโลงผี ที่เก็บศพ ผึกาฬโรค ที่ฝังศพเจ็ก,” 10 มิถุนายน พ.ศ. 2459, เอกสารเบ็ดเสร็จกระทรวงนครบาลรัชกาลที่ 6, ร.6 น.20.6/57, สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

บรรณานุกรม

เอกสารชั้นต้น

ดิดิเออร์, มิเซล, บาทหลวง. ภาพส่วนบุคคล. “การก่อสร้างหอสงน้ำประปาของพระนคร.”

สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ภ.002 กจช. (0) 4-30

“การปลงศพ วัดสระเกศ.”

_____. ภ.002.2/4. “วัดสระเกศ พ.ศ.2438”

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5

กระทรวงโยธาธิการ. ร.5 ยธ.8.5/3. “ทำมรุวัดสระเกศ.” 2 มิถุนายน 113-11

พฤศจิกายน ร.ศ. 119.

_____. เอกสารกระทรวงต่างประเทศรัชกาลที่ 5.

ร.5 ต.22/15. “อุบชุตญ์ปุณร้งว่ามึผู้นำศฟไปเฬาที่วัดมฬาพฤฒารามกลันเหม็นตลอดไปถึงสถานชุต.” 29 กันยายน-3 ตุลาคม ร.ศ. 117.

_____. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการรัชกาลที่ 5. ร.5 ศ.26/1. “ขออนุญาตเผาศพและห้ามเผาศพ.” 8 เมษายน ร.ศ. 120-5 กรกฎาคม ร.ศ. 129.

_____. เอกสารเบ็ดเสร็จกระทรวงนครบาล

รัชกาลที่ 5. ร.5 น.1.1/122 ก.7. “รายงานเรื่อราชฎรฝังศพลงในที่ดินคลองทกวา ไม่มีใครห้ามปราม.” 13 ตุลาคม-11 ธันวาคม ร.ศ. 116.

_____. เอกสารเบ็ดเสร็จกระทรวงนครบาล

รัชกาลที่ 5. ร.5 น.1.1/126 ก.7. “ขออนุญาตยกศพในกำแพงพระนคร.” 30-31 มกราคม ร.ศ. 116.

_____. เอกสารเบ็ดเสร็จกระทรวงนครบาล

รัชกาลที่ 5. ร.5 น.5.12/31. “The Duty of the Authorities.” *The Bangkok Times*, 3 January 1903 ใน “มึผู้เอาศพม้าตายถึงที่คั่นถนนสนามม้า (ประทุมวัน).” 5-14 มกราคม ร.ศ. 121.

_____. เอกสารเบ็ดเสร็จกระทรวงนครบาล

รัชกาลที่ 5. ร.5 น.5.12/31. “มึผู้เอาศพม้าตายถึงที่คั่นถนนสนามม้า (ประทุมวัน).” 5-14 มกราคม ร.ศ. 121.

_____. เอกสารเบ็ดเสร็จกระทรวงนครบาล

รัชกาล ที่ 5. ร.5 น.8.1/28.

“คอเรศปอนเดนซ์เรื่อคอมมิตติมีคำสั่งถึงพระยานรรัตน ให้พนตระเวรล่าน้ำห้ามราชฎรอย่าให้ถึงซากอาศพสัตว์ลงในน้ำ แลพบปะให้เกนถึงตามป่าช้าเสียด้วย.” 10-12 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 109.

_____. เอกสารเบ็ดเสร็จกระทรวงนครบาล

รัชกาลที่ 5. ร.5 น.8.1/376 ก.16. “The Sights of Bangkok.” *The Bangkok Times*, 16 June 1906 ใน “โปรตเกล้าฯ ตัดหนังสือพิมพ์บางกอกไทม์ว่ามีศพม้าถึงอยู่หลายวันข้างถนน ซึ่งพระยาอินทราธิบติสิฬราชรองเมืองตัดใหม่ ตรงทางเข้าอ่องกงเซียงไฮ้แบงกันัน วางพลตระเวนในถนนที่ตัดใหม่ ๆ ให้มีขึ้นตามสมควรแล้ว.” 17 มิถุนายน ร.ศ. 125.

- สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารเบ็ดเสร็จกระทรวง
นครบาลรัชกาลที่ 6. ร.6 น.20.6/57.
“ความเห็นเอกชนเรื่องรื้อแปด การเผาศพ
ขายโลงผี ที่เก็บศพ ผีภาพโรค ที่ฝังศพเจ๊ก.”
10 มิถุนายน พ.ศ. 2459.
- _____. เอกสารเบ็ดเสร็จกระทรวงนครบาล
รัชกาลที่ 6. ร.6 น.7.1/4. “เตาเผาศพ.”
6 ตุลาคม-24 ตุลาคม พ.ศ.2456.
- _____. เอกสารเบ็ดเสร็จกระทรวงนครบาล
รัชกาลที่ 5. ร.5 น.1.1/55 ก.4.
“คอเรสปอนเดนซ์ เรื่องนายจัน ผู้เฝ้าป่าช้าวัด
สะเกต ทำเรื่องรាយขึ้นว่า บัดนี้ศพนักโทษ
ราษฎรนำมาทั้งที่ป่าช้ามากขึ้น หามิพื้นที่จะ
เผาศพไม่.” 23 สิงหาคม-27 ธันวาคม
ร.ศ. 111.
- _____. เอกสารว่าจ้างชาวต่างประเทศรัชกาลที่ 5.
ร.5 บ.9/135. “The Employment of
Monsieur de la Mahotière.”
14 December 1901-1 October 1926.
- _____. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. ร.4 จ.ศ.1214-
1215 เลขที่ 115. “บาญชีคนตาย.”
จ.ศ.1214-1215.
- _____. 6M00046. “พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.”

หนังสือ

ภาษาไทย

- กรรณิการ์ ตันประเสริฐ, บรรณาธิการ. ๙๐ปี มูลนิธิ
ปอเต็กตึ๊งบนเส้นทางประวัติศาสตร์สังคมไทย :
ประวัติศาสตร์จากคำบอกเล่า. กรุงเทพฯ :
มูลนิธิ ปอเต็กตึ๊ง, 2543.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. *สำเนาพระ
ราชหัตถ์เลขาส่วนพระองค์ พระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงเจ้าพระยายมราช
(ปั้น สุขุม) กับประวัติเจ้าพระยายมราช.*
พระนคร : โรงพิมพ์บำรุงธรรม, 2482. (พิมพ์
ในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าพระยายมราช
(ปั้น สุขุม) 10 เมษายน 2482).
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา.
นิทานโบราณคดี. ธนบุรี : โรงพิมพ์รุ่งวัฒนา,
2513.

นริศรานูวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้า
กรมพระยา. *สาส์นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้า
องค์การค้าของคุรุสภา*, 2505.

ภาษาต่างประเทศ

- Bock , Carl. *Temple and Elephant : The
Narrative of a Journey of Exploration
through Upper Siam and Lao.* London
: Sampson Low, Marston, 1884.
- Bunnag, Tej. *The Provincial Administration of
Siam, 1892-1915 : The Ministry of the
Interior under Prince Damrong
Rajanubhab.* Kuala Lumpur : Oxford
University Press, 1977.
- Douglas, Mary. *Purity and Danger : An Analysis
of Concepts of Pollution and Taboo.*
London : Routledge & Kegan Paul,
1966.
- Ingram, James C. *Economic Change in Thailand
Since 1850.* California : Stanford
University Press, 1955.
- Parsons, Brian. *Committed to the Cleansing
Flame : The Development of
Cremation in Nineteenth-Century
England.* Reading : Spire Books Ltd.,
2005.
- Prothero, Stephen. *Purified by Fire : A History of
Cremation in America.* Berkeley :
University of California Press, 2001.
- Riggs, Fred W. *Thailand : The Modernization of
a Bureaucratic Polity.* Honolulu : East-
West Center Press, 1966.
- Vráz, E. St. *V Siamu, Zemi Bílého Slona.* Prague :
Nakladatelé Bursík & Kohout, 1901.
- Wyatt , David K. “Interpreting the history of the
Fifth Reign.” in *Studies in Thai History*,
267-272. Chiang Mai : Silkworm Books,
1994.